

Полови неравенства в букварите за първи клас (1985 – 2005)

Изследователски проект на Елена Стойкова,
финансиран от Институт “Отворено общество” - София

I. Премет и обекти на изследване

Целта на изследването е откриване на формите на социално конструирани полови неравенства в букварите.

Съществуват държавни образователни изисквания, на които трябва да отговаря буквара, в качеството му на учебник. Той трябва да е едновременно знание за *света* и знание за *ориентиране в света*. От друга страна, букварът не е учебник по конкретен предмет, напротив, той е опит да бъде систематизирано по най-опростен начин знанието за предметите, които по-нататък ще се диференцират като отделни. Предметите на света се показват и описват. Темите в буквара рисуват различни концептуални картини, всяка от които притежава различна тежест, акцент – причините за това се крият в самата социална реалност, от която букварът черпи своето смислово съдържание.

В буквара съществуват експлицитни нормативни послания, но много от тях са скрити и могат да се интерпретират само в конкретен социален контекст. В различните години значимостта на определени смислови полета доминира. Една от големите изследователски теми е трансформацията на изгубили актуалност смисли, изградени в социалистическия свят и тяхното ново съдържание по време на прехода.

Изследването проследява изградените полови неравенства в текстовете и илюстративния материал в последния социалистически буквар и в букварите, издадени след 1989 година в България:

1. Буквар: За I кл. на ЕСПУ, Асен Босев и др., София: „Народна просвета“, 1985
2. Буквар: За I кл. на единните средни училища, Стойка Здравкова и др., София: „Народна просвета“, 1990
3. Буквар за I клас, Н. Огнянова и др., София, „Даниела Убенова“, 2002
4. Буквар за I клас, Татяна Борисова и др., София, „Булвест“, 2002
5. Буквар за I клас, Т. Владимирова и др., София, „Просвета“, 2002
6. Буквар за I клас, Владимир Попов и др., София, „Просвета“, 2002

Резултатите от проекта показват съдържателните характеристики на букварите, които активно участват в изграждането на личностни концептуални картини и правят видима обществено значимата тема за съществуването на половите неравенства в учебниците, като открояват характеристиките на тези неравенства.

Съществуващите полови неравенства в буквара като предмет на анализ са проследени чрез изследване на :

- начините на появяване на полово дефинираните характеристики;
- общуването между половете;
- дефинициите на половите роли и дейностите, които са им предписани;
- връзките между пол и социално пространство.

II. Резултати от изследването

Изследването проследява букварите в техния исторически специфичен контекст и търси с какви действия са показани категориите по пол, в какви социални пространства са описани, когато са сами и когато за заедно и какви са взаимоотношенията между тях.

Букварите, които се разглеждат са издадени в годините 1985 – 2002. Букварът, издаден през 1985 е последният буквар на социализма и през 1990 година излиза нов буквар, от който са изчезнали доста идеологически обвързани теми, но в който остават много от темите от социализма, трансформирани по един особен начин. Този буквар претърпява множество издания и по него се учи по време на цялото десетилетие чак до 2002, когато се появяват четири нови алтернативни буквара, съобразени с новата учебна програма за първи клас по български език и литература от 2002 г.

Като очакван резултат от обучението по БЕЛ в първи клас е поставено изискването за постигане на „социокултурни и комуникативни компетентности“ - водещи ядра на учебното съдържание - „... текстовете в Буквара представят богатия детски свят, като сюжетите им съдържат и задължителните теми от учебното съдържание по български език.“ И една от главните цели в програмата е „развитие на устната и писмената реч, мисленето и въображението, паметта, познавателните интереси и творческите способности на първокласниците.“

Настоящият проект удържа тези нормативни изисквания на обектите на изследване и проследява как те са реализирани. Изследват се сеченията на категорията пол по отношенията на така зададените параметри на учебното съдържание - „социокултурност“, „ощуване“ и „богат детски свят“.

1. Общуване в семейството

МАЙКА/БАЦА

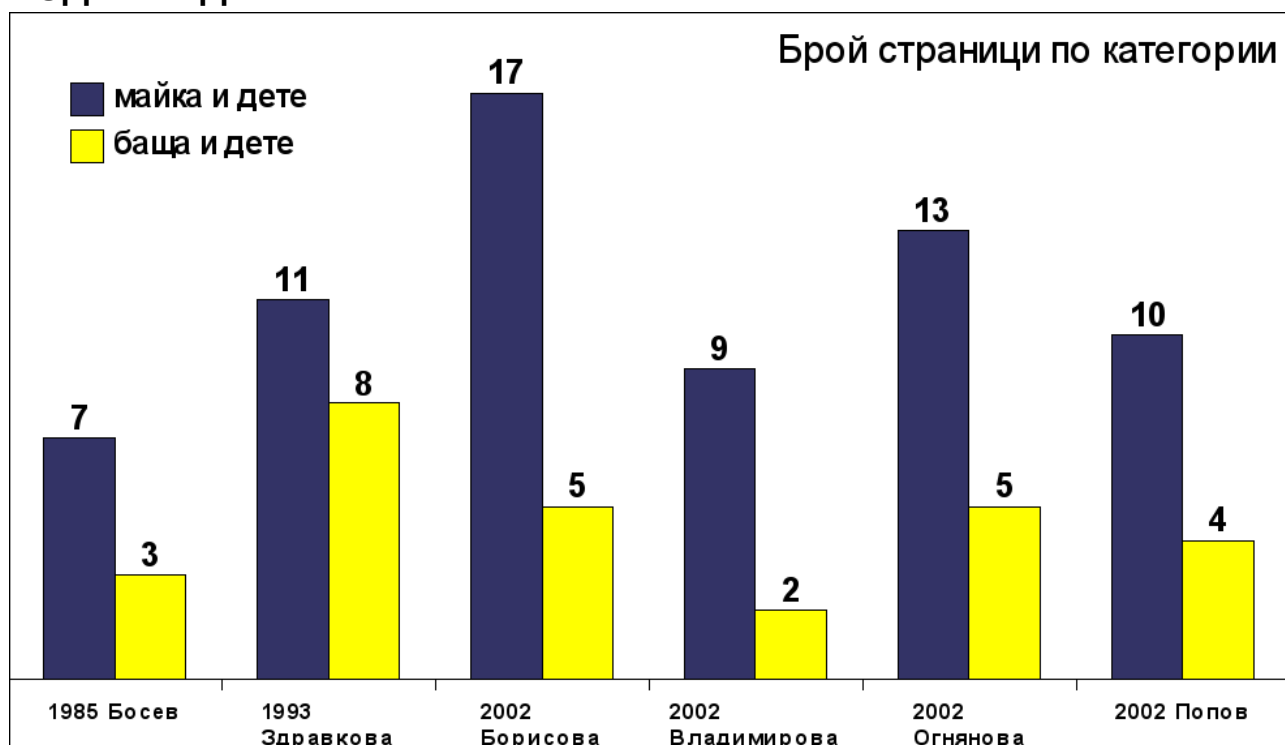

Семейство като най-близко обкръжение на детето, с което то общува и което има значителен принос за неговата социализация. От количествените данни могат да се направят някои първи наблюдения върху емпиричния материал, който е изследван. Появата на майката, като категория почти не се променя през годините и тя е в пъти повече от тази на бащата.

Общуването между родителите в семейството е несъществено, както се вижда от

графиката. Майката и бащата почти не се „срещат“.

РОДИТЕЛ/ДЕТЕ

На второ място в анализа на общуването в семейството са разгледани отношенията родител-дете. По-голямото представяне на образа на майката предполага и нейното по-често присъствие в тези отношения. Тя се грижи за децата у дома, играе с тях, води ги на училище, на разходка, разговаря с тях и ги съветва. И в петте изследвани буквара общуването между родител-дете по отношение на образа на бащата е изразено главно чрез конкретното непосредствено общуване баща-син.

ЖЕНА/МЪЖ

Категориите „мъж/жена“ се предпоставят като най-абстрактни и общи категории на пола. Те *не* повтарят категориите „майка/баща“.

От сравнението на двете графики се вижда, че женските образи са разпределени неравномерно. Мъжкият образ е представен чрез абстрактната категория „мъж“, за разлика от женския образ, който е представен чрез ролево определената категория

“майка”, а не чрез абстрактната категория “жена”¹. Оттук следва един много важен извод - **идентификацията по пол се мисли през абстрактно (мъж) и конкретно (майка), което непосредствено имплицира идентифицирането чрез конкретното-женско, като свързано с определена роля, отколкото чрез по-общия и абстрактен образ на мъжкото, който позволява богатство на ролите.**

2. Пол и социално пространство

1985-1989

Конкретното представяне на пространството на частното в последния буквар на социализма е обвързано с децата. Не можем да твърдим, че видимо съществува образът на “жената-домакиня”. Домът се обитава от децата. Има определена нормативност, при представянето на труда в дома – момичетата чистят и подреждат, мият чинии, но няма значими разлики по пол. Майката и бащата не са в дома, а навън. Майката е на детската площадка, в градска среда, навсякъде е с детето/децата си. Не губи ролевата си идентичност, но я има изобразена и на работа. Внушава се нейната заетост извън дома. Бащата определено е представен чрез професията си, образът на мъжа, който също е на работа – на полето, във фабриката, шофьор, учител. Учителският образ, както може да се предполага, е женски. Останалите картини на публичното – са в полето на абстрактното представяне на институциите - “родина”.

1990-2001

В самото начало на първи буквар след 1989-та е илюстриран домът. Бащата се връща от работа, майката слага масата за вечеря, момичето в семейството ѝ помага, а момчето играе с конструктор. Бабата и дядото също са там, като очевидно постоянни жители на дома. За разлика от предишния буквар, тук майката е вече домакиня, която се връща с пазарски чанти. Образът на бабата присъства наред с нейния. Бащата в дома е “авторитетната” фигура, чието присъствие е инцидентно, но особено съдържателно, поради нормативните послания, които носи.

Няма ясно отграничени институции на публичното, освен *улицата*, *магазинът* и абстрактните образи на *родината*, които са представени чрез образите на децата. Майката, която се грижеше за децата на площадката и на улицата е заменена с бабата. Това е първият буквар след промените, и съвсем не е случайно 1) изобразяването на институционалността чрез *деца*; 2) липсата на конкретни нормативни съдържания, освен правилата за движение и някои абстрактни норми, по отношение на публичното. Този буквар остава доста дълго време като единствен официален учебник.

Трудът е трудът в дома и селскостопанският труд, който е доста засегнат в учебника. Няма разлика по пол в труда на полето или в градината, като той е на места ръчен, на места механизирани труд, но самите илюстрации показват липсата на техниката, разбираана в нейния *модерен* смисъл, като страна на човешката дейност, без значение от пола. Бабата шие у дома с игла, момичето мете с метла, на полето се оре и сее. Момичетата са със забрадки, при селската работа, жените са в почти “традиционни” облекла. Показани са сюжети, които се срещат в букварите от 40-те и 50-те.² И като образец на труда – не случайно, точно чрез *животинските* образи е показана неговата важност в раздела “Кой как се труди”. Предполагам, че

¹ “Светът на жената е домът, а домът на мъжа е светът.”

² Но тогава селското население в България е над 80 процента, за разлика от 1990 г.

причината се крие в *противоречивото разбиране на онова, което е значимо в социалния свят по темата труд*. Професионализацията и модерната специализация на труда сякаш не съществуват. Професиите са полицаи, шофьор и дърводелец. Техниката съответно ни се явява главно чрез превозните средства – трактор, кола, камион, автобус, тролей, самолет и др.; чук, трион, клещи, метър. Очакването очевидно е било, че на децата ще им е трудно да разберат какви са тези странни превозни средства, които никога не са виждали, което би могло да бъде причината, техниката да е представена на специална страница, чрез описание на машините и тяхната функционалност: “мете и мие, пише, оре и сее, шие, лети, копае.”

Светът в буквара е “селски”, което се предполага, отново помага да се избяга от проблематичния модерен социален контекст през 90-те. Букварът не може да се върне към социалистическия свят, но може да се върне към “селото”, като неутрален обект, непоблематизиращ идеологията (социалистическите ценности) от една страна, и конотиращ с традиционното, като вечна, извънвремева категория.

2002

Очаква се, букварите от началото на 21-ви век да покажат новата конфигурация на трансформираните социални смисли и начинът, по който са показани новите институции, с тяхната нормативност. Светът в букварите наистина се *нормализира* и връща своето разнообразие, по един очаквано предвидим начин, характерен за края на така наречения “преход”. Връщането може да бъде възприемано като “романтизиране” на предсоциалистическия период. Тезата за традицията, като опорна точка, от която да се гледа социалността неутрално от буквара, издаден през 1990 г., се разгръща в новите буквари, но се търси традицията още по-назад във времето, отделно с това, тя се смесва с феномените на настоящата модерна социалност.

В дома откриваме образите на майката, която готви, но бабата е включена в процеса. Бащата поправя телевизора или е на компютъра, и накрая всички заедно гледат телевизия. Децата в дома са заобиколени от бабата, която им чете приказки. Публичното е вече по-разгърнато като институции – училището, улицата, кино, аерогара, жп гара, магазин (супермаркет и пазар). Майката е малко повече представена в публичното – главно като пазаруваща. Образите на труда са доста противоречиви, могат отново да се разграничат “средствата на труда”, които са отделени от конкретна дейност. В буквара се открива една хетерогенна предметност, свързана с труда и човешката дейност. Отново има сечива, с които се “рине”, “оре”, “сее”, момиче “рони царевица”, предметите са мотика, лопата, чук, шило, точилка. Споменатите примери се срещат не в букварите от средата на 20-ти век, а в тези от края на 19-ти. Какво се е случило, че цели пасажки текст и съответните “модернизирани” илюстрации присъстват в буквари от 2002 година? От една страна, селото е показано като нещо “чуждо”, детето пише писмо на баща си, за да удостовери, че “на село е интересно”, но от друга, се показва всекидневие, не само от предишен социален контекст, а от друга епоха. Този феномен би могъл да се дефинира като връщане към ранно модерни ценности и значения – едно “романтично реставриране”³. Има постоянство на тази тенденция и в четирите буквара от 2002-ра година. Половото разделение се удържа в “реставрираните” ранно модерни значения.

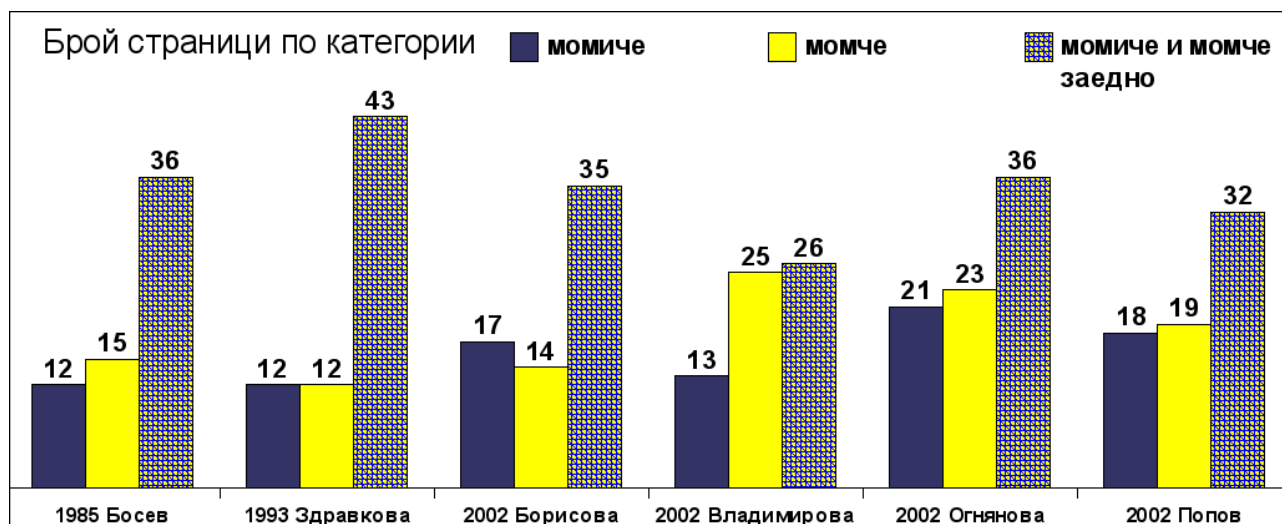
Професиите са стюардеса, учителка, продавач (мъж/жена), доктор (мъж), шофьор, космонавт, пощальон. Изключително полово диференцирани професии, и все пак

³ Реставриране на значения, подобно на връщането на имената на улиците след 89-та година.

разнообразни. Майката, тук вече и бащата не са показани в техните професионални занятия. Образът на *майчинството* е силно застъпен – кърмеща майка, майка и бебе, както и образът на жената като *булка*. Не е учудващо, че 1) майка и съпруга се възприемат като неотделими и 2) повтарят стереотипния модел за подражание като жизнен проект, попаднали чрез абстрактната си представеност в един логически клас с публично желаните и приемливи роли.

4. Детският свят - пол и игра

МОМИЧЕ/МОМЧЕ

Водеща предпоставка при разглеждането на това категориално сечение е, че игровите действия са в основата си социализиращ механизъм за децата. Различните ролеви модели се усвояват чрез играта. Не е без значение и обектите с които се играе, а също и как се играе.

В таблицата е представен броят на страниците, в които се пресичат категориите момче/момиче/игра, като са разделени на игри, които играят момчетата/момичетата сами, и такива, които играят заедно. Момчетата и момичетата играят най-вече заедно, като в буквара от 90-те години, в който играта е най-повтаряна категория, в сравнение с останалите години, което е във връзка с буквара от 80-те, когато играта е най-малко. Контекстуалният проблем е, дали и когато са заедно, момичетата и момчетата не се намират в категорията “игра” в различно отношение. Сравнение с общото разпределение от по-горната графика, играта, се явява част от това, което децата правят сами, а играта заедно е важната част от тяхната съвместна дейност. По-нататък ще видим как е *диференцирана* тяхната дейност поотделно и заедно.

1985-1989

Децата, без разлика от пола, са показани като творци, независимо дали става дума за рисуване, пеене, театър. И момичетата, и момчетата са включени в тези творчески дейности в областта на изкуството, изобразени изключително чрез деца. По отношение на техниката се наблюдава по-честа поява на мъжките образи, момчето оперира повече с техника, което очевидно е свързано и с тезата за връзката пол/игра и предметите, с които децата играят. Техниката е овладяна повече от мъжа (бащата), което е ефект на професиите, в които са показани⁴.

⁴ В букварите на “високия” социализъм подобно ясно професионално разделение и разграничение е

Лозунгът “Мама, България, мир” е ценностният свод на последния буквар на социализма. Опитът чрез който учебникът се опитва да концептуализира чрез многозначни и противоречиви послания е крайно формализиран. На фона на всичко това, униформеното училище изглежда като еманация на този “кух образ”. Но при все това, книгите, училището, науката като абстрактна ценностно натоварена категория, присъстват неизменно в буквара, и не би могло да се каже, че има разлики в показването им по отношение на половете.

Момчетата играят с кукли. Има само две единици, в които играят отделно, и са показани в игра с кукли (куклен театър) и кукла. Играят в частното пространство на дома, предметите на игра са субективирани и са обект на обгрижване. Момчетата играят отново най-вече у дома, но интересното тук е с какви обекти играят и каква реалност проектират чрез играта. Момчето е кранист, строител, кара камион, трамвай, създава макети на самолети и играе футбол. Първо, момчето проектира своята игрова роля в един изцяло публичен свят, което е видимо от съдържанието на самите роли – те са професионални, компетентности, които са значими в публичния социален свят. Второ, момчето играе с предмети, които са обект на манипулиране. Имаме ясно отношение субект-предмет, за разлика от момчето, което играе със субективирани предмети. *Играта с подобен предмет социализира същностно различни компетентности сравнени с тези, които овладява момчето и накрая, но не на последно място, смислово, усвоените компетентности са социално приемливи в различните светове на частното и публичното.*

Момчетата и момичетата в единиците на анализ, където играят заедно, отново са различно положени. Тук идва важността на текста и илюстрациите, като изграждащи контекстуално единицата, която разглеждаме, индексирани по категории. Момчетата и момичетата играят в детската градина в обкръжението на учителката. На детската площадка, отново там, като са илюстрирани топка, кукла и камион, предмети на игра.

1990-2001

В този буквар, който се е радвал на най-дълъг живот досега, на страницата, индексирани с “игра” и “момче” като категории, момчето присъства с баба си, която му носи бонбони.

Момичетата са представени със същите предмети сами – кукли, и играчки, които изискват грижа, пространството отново е домът.

Количествените данни сочат, категорията „игра“ присъства на три пъти повече страници, в сравнение с предходния социалистически буквар. В илюстрациите и текста, момчетата и момичетата са отчетливо разделени и в игрите си, и в предметите, с които играят.

2002

Момчето е в дома и си учи уроците, момчето с бащата са на компютъра. Момичетата и момчетата на площадката отново са разделени – едните играят на “дама”, другите стрелят с “прашки” и ритат топка, бият барабан. Те определено са в един социален контекст по отношение на пространство, не се наблюдават различия, но игрите в които са включени са *много ясно разграничими*.

Момичетата са включени в оформените вече като класически “момичешки” контекст, главно в пространството на дома. Момчетата се състезават с коли, тренират футбол, тенис, яздят кон, те са спортисти и победители. Момичетата и момчетата

рядкост. Дори напротив, стремежът е, женските образи да се показват именно в приети за “мъжки” професии.

заедно са показани само на няколко места, главно в училище и у дома, и отново сред природата – в планината.

Проследяването на сечението на категориите “момиче/момче” с категорията “игра” показва няколко извода:

Игрите, които децата играят са много ясно полово разграничими. Предметите, с които децата общуват също са различни според пола. Момчетата субективизират предмета на игра, което формира качествено различни нагласи и компетентности, за разлика от момчетата, които влизат в отчетливо отношение с играчката като субект към обект. Дори и когато играят в едно пространство, разликите се потвърждават и самата социализация върви в две различни посоки – към ценностно различни нагласи, компетентности и усвояване на “правила на играта”, с които се действа в частното (момиче) и съответно такива, с които се действа в публичното (момче).

III. Основни изводи и препоръки

Букварът за първи клас е първото институционализирано знание и има предварително формулирани държавни образователни стандарти за неговото създаване. Споменатите институционални стандарти и начини на одобряване на Буквара след 1989 година бяха обект на публични дебати⁵. Тези дебати обаче почти изключваха онази важна страна на буквара, която изразява смислово променените му характеристики, произтичащи от промените в социалния свят. Дебатите бяха обединени по-скоро около други негови характеристики – неговото оценяване, одобрение, начин на подреждане на буквите, цена.

- Освен, че е важен източник за развиване на езикови умения у децата, букварът играе значеща роля в превеждането на социалната култура. Половите роли са важна част от тази култура. Начинът по който са представени допринася за образа, който децата развиват по отношение на техните собствени роли и за образа на половете в обществото.
- Изследването показва определена гледна точка към съществуването на полови неравенства в букварите. Естеството на буквара произвежда хипотеза и за съществуването на тези неравенства в извънбукварната социална реалност. Трябва да се удържа двойствеността на социализиращите послания в учебника – като описание и като предписване. Съществува асиметрия на институционалните изисквания, които се социализират чрез ролите. Подобна асиметрия определя неравните жизнени шансове за всеки един от половете.
- Поради естеството на нормативната база, и самата ценностна трансформация, тези неравенства изразяват и доминиращите социални смисли на едно по-всекидневно ниво, а с това – образованието много непосредствено канализира всекидневните нагласи, защото не е изградило ясен институционален механизъм чрез нормативността, на която се подчинява буквара.

⁵ Ще спомена само някои от статиите в централната преса в годината, когато се осъществи поредното одобряване на букварите – в-к “Сега” (17 януари, 2002); в-к “Култура” (22 януари, 2002); в-к “Монитор” (1 август, 2002); в-к “Сега” (19 август, 2002).

- Наблюдаваната трансформация на ценностите е проследима чрез вписаността на обекта на изследване в исторически специфичен контекст. Има синкретичност на ранно и късно модерни смисли, която е предпоставка за проблеми в социализиращите процеси и изграждане на личностна идентичност, независимо от половата определеност. В този смисъл – половите неравенства се разглеждат по отношение и на двете страни, асиметрията е присъща и на двата пола.
- Няма политики на ограничаване на половите неравенства, защото липсва видимост на този проблем, и като резултат (в частност) – образованието безпроблемно, от една страна ги формира и от друга – възпроизвежда.
- Дефинициите на търсените като цели на обучението – „комуникативна“ и „социокултурна“ компетентности са крайно неясни. Липсва и изрично нормативно екплициране за модернизиране на смисловите полета в учебниците, което допуска присъствие на синкретични по своя смисъл традиционно-модерни социални послания.
- Преакцентирането върху определени изисквания на учебната програма скрива важни характеристики на буквара, свързани с неговото социално съдържание. Самата учебната програма трябва да задава много по-ясно и конкретно изискванията за съдържанието на буквара в смисъла му на социализиращ инструмент, който би могъл да формира и утвърждава социални стереотипи и неравенства.